

Олексій ЄВТУШОК,
доцент Рівненського
економіко-гуманітарного
та інженерного коледжу

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ

У сучасному українському мовознавстві активізуються дослідження всіх структурних рівнів народних говорів. Учені розробляють концептуальні основи для багатоаспектного трактування діалектів як первинного джерела глотогенезу.

Мовні факти дедалі частіше розглядаються крізь призму типологічних особливостей об'єкта аналізу, а лінгвістичне діагностування проводиться з урахуванням багатьох параметрів розвитку і функціонування народних говорів. Отже, збільшується увага науковців до діалектної мови як феномену, що становить культурологічну сутність етносу. Окрема говіркова структурна цілісність дає підстави характеризувати її як мікросоціум з усім набором лінгвальних особливостей.

Сучасна лінгвістика надає великої ваги проблемам типологічного дослідження словникового складу слов'янських мов і їхніх діалектів. Під час вивчення загальних закономірностей розвитку і функціонування лексики застосовують методи системності, які в останні десятиріччя домінують у переважній більшості наукових праць (Д.Шмельов, М.Толстой, О.Трубачов, В.Сорбале, В.Мартинів, В.Русанівський, П.Гриценко, Г.Клепікова та інші).

Дослідження говірок на лексико-семантичному рівні порушує та обґрунтовує цілу низку інших проблем, які пов'язані із сучасним станом та історичними тенденціями розвитку різних пластів діалектного словника. До найважливіших у цьому плані питань належать: формування структурно-семантичних комплексів слів; простеження параметрів, за якими відбувається сегментація широкого мовного простору; виділення окремих лексичних об'єднань; визначення особливостей ієрархічної взаємозалежності елементів у структурі єдиного цілого тощо.

Сучасні лінгвістичні студії актуалізують дослідження, пов'язані з формуванням, історією розвитку та сучасним станом діалектної лексики. Саме народнорозмовний словник характеризують багатомірність, неоднорідність походження окремих груп слів, різноманітність мотивів номінації, специфічні лінгвальні явища, які супроводжують функціонування назв у межах конкретних діалектних континуумів.

Поглиблена увага до народнорозмовної лексики й пошук зусиль задля вирішення багатьох проблем діалектної лексикології зумовлені і причинами власне діалектологічного плану, і тим, що факти народних говорів створюють діагностичне підґрунтя для інших наукових галузей. «Евристична цінність діалектних даних постійно зростає у зв'язку з розширенням сфер їх використання, на-

самперед для розв'язання глото- і етногенетичних проблем, в етимологічних, історико-семасіологічних, ономастичних дослідженнях, для з'ясування окремих проблем етнографії, фольклористики, літературознавства» [1; 3].

Нині мовознавці уникають означення «неправильна», «безсистемна», «відмираюча» стосовно діалектної лексики. Тривале побутування негативної точки зору стосовно справжньої сутності цього феномену пояснюється недостатньою глибиною вивченості його у перші десятиріччя ХХ ст. Основна увага приділялася спробам класифікувати українські говори, а також дослідити діалектну фонетику та морфологію. Лексичний і синтаксичний рівні народнорозмовної мови залишалися вивченими недостатньо. Часто лінгвістична оцінка особливостей діалектної мови, якій загрожувала повна ліквідація, ґрунтувалася на повному протиставленні її літературній мові.

На кінець ХХ ст. українська діалектологія сформувалася в самостійну лінгвістичну дисципліну, що має свій предмет і об'єкт, свою мету і завдання; було розроблено методи і прийоми наукового вивчення мовного матеріалу говорів. Відтак створено сприятливі умови для глибокого проникнення в першоснови рідної мови, з'ясування особливостей розвитку різних структурних рівнів діалектів. Особлива увага приділяється лексичному рівню говорів як дуже складному, багатогранному і цікавому об'єкту дослідження. «Діалектна лексика вимагає неослабної уваги ще й тому, що саме слово становить поєднання результатів розвитку інших структурних рівнів – просодії, фонетики, морфології, а тому може служити індикатором цих змін» [1; 4].

Українська літературна мова завжди збагачувалася цілющими джерелами народних говорів, розширюючи свої виражальні та стилістичні можливості. Цей процес у сучасних говірках триває і тепер, лише виявляється він у нових формах, що органічно синтезують особливості функціонування діалектної мови на різних її структурних рівнях. Як зазначають дослідники, «народнорозмовна мова – це невичерпне, вічно діюче джерело, з якого постійно надходить поповнення і на основі якого відбувається процес оновлення літературної мови» [2; 4]. Безперечно, що в цьому аспекті пріоритет належить лексичній, яка поширена в різних українських говірках. Саме діалектна лексика поповнює загальнонаціональну мову одиницями, досить часто не відомими літературній мові.

Простежмо деякі лексико-семантичні явища на прикладі говірок Рівненщини. На досліджуваній території зафіксовано широке коло традиційних і

сучасних народних назв, що репрезентують різноманітні реалії, поняття, дії, пов'язані з економічним, політичним і культурним життям краю. Систематизувавши лексичний матеріал, ми виявили своєрідні ряди міжговіркових синонімів. Наприклад, на позначення будівлі для зберігання сіна, соломи, снопів, яка складається з даху, встановленого на чотирьох стовпах, вживається багатокомпонентна група назв: *оборіг, обріг, борожок, обора, сінник, сільник, накриття, шура, подок, стожок, колешня, шіпка, шуляк, брек, брок, обрек, станок, скирт, вишки, поднавес, дашок, барет*.

Таке лексико-семантичне явище підтверджує тезу вчених про широкі номінативні можливості діалектної лексики. Інші дослідники кваліфікують його як мовну тенденцію: у говірках на позначення певної реалії чи поняття існує значно більше лексем, ніж у літературній мові.

У синонімічних рядах, компонентами яких виступають діалектні й літературні лексеми, важко встановити основне слово (домінанту), оскільки семантичне навантаження, відповідно до його реалізації в контексті, може переноситися з літературної назви на синонімічну діалектну і навпаки: *льох, погреб, яма, копець, скопець; хвіртка, фіртка, ворітця, брамка, ліска; занавіска, завіска, запінка, заслонка, фіранка, охвіранка, гардина* (завіска на вікна і т.ін.); *їжа, харч, їдло, їда, найдок, страва, потрава, живність, корм* (загальна назва того, що вживають для харчування); *кухоль, кварта, кружка, бляшанка, корець, горня*.

Синоніми, на зразок перелічених, урізноманітнюють виразові та стилістичні можливості мови. Окремі лексеми можуть передавати додаткові розрізнявальні семантичні ознаки якоїсь реалії або поняття. Інколи у мовленнєвій практиці краю кілька назв реалізуються паралельно. Деякі з них вживаються з певною стилістичною настановою для вираження колориту старовини або конкретної місцевості.

Історично сформоване явище синонімії, характерне для народних говорів, відзначається багатоплановістю своєї структури, різноманітністю форм вираження у мовленнєвій практиці. Дослідники зазначають: «Розвинені синонімічні відношення в лексико-семантичній системі – одне з найвиразніших свідчень багатства і гнучкості виражальних засобів мови, використовуваних у різних формах спілкування для передачі найтонших відтінків значень слів, з метою осягнення глибинної суті найрізноманітніших проявів позамовної дійсності» [4; 163].

У результаті взаємодії літературної та діалектної лексики у багатьох українських говірках зафіксовано цікаве явище: цілісне значення нормативного двослівного сполучення замінює один народнорозмовний елемент (здебільшого іменник). Наприклад: *яра пшениця – яриця, маленька сапка – тятка, широка борозна – розпруга, рульове весло – правило, недопечений хліб – малимон, личинка бджоли –*

куколка, великий будинок – гаргара, господарські будівлі – подарок, тепла хустка – обпиначка та ін.

Для українських говірок (зокрема й поліських) характерні здрібніло-пестливі форми іменників. Частина з них звуковим складом цілком збігається з літературними: *комірка* – невелике приміщення в житловому будинку для зберігання харчових продуктів та різного майна, *будка* – невелика будівля для сторожа на баштані або в саду, *пічка* – споруда для приготування їжі й опалення житла, *санчатка* – маленькі сани, *діжечка* – хлібна діжа, *млинок* – жорна, ручний млин, *валок* – поздовжній брусок дерев'яної борони, *головка* – кошик соняшника та ін.

У говірках Рівненщини зафіксовано правдиво реліктову лексику. Уже зникли або зникають реалії, а відповідні назви і далі вживаються в мовленні людей, символізуючи збереження традицій краю. Наведемо лише деякі приклади із зазначеного сегмента народнорозмовного словника: *тик* – земляна підлога в старих приміщеннях, *приспа* – довга глиняна або земляна лава вздовж стіни хати знадвору, *носилка* – вішалка, жердина під стелею у житлі, *стендар* – один із товстих стовпів, які забивають у землю і використовують замість фундаменту, *бегун* – стовп, на якому прикріплені й повертаються ворота або хвіртка, *отъос* – покрівля, виготовлена з невеликих тонких дощечок, *бармаки* – дерев'яні вила, *залезко* – праска, наповнена жаром. Подібні назви, як правило, мають додаткове емоційно-експресивне забарвлення. Більша частина з них поповнює архаїчний шар лексики української мови.

Однією з проблем, пов'язаних із дослідженням лексичної системи, є вивчення полісемії: багатоаспектний аналіз численних мовних одиниць, який дає змогу визначити особливості їхнього формування, розвитку і сучасного стану – значущі для семантичної структури слова обставини.

Полісемантема як лінгвальний конструкт – один із показників системної організації лексичного рівня літературної мови й народних говорів. Сукупність різноманітних значень слова становить констатуючу базу, дослідження характеру якої допомагає простежити глибинні зв'язки між компонентами, що формують семантичну структуру лексеми. У пошуках первинної і вторинної семантики при з'ясуванні опорного значення, яке надало слову статус лексеми, регламентується загальна картина лексико-семантичних особливостей, властивих даній мовній одиниці.

Дослідження лексики українських діалектів дозволило виявити багато назв із широкою семантичною структурою. Одним із таких прикладів може бути слово *гребінь*, у якому в різних говірках зафіксовано цілу низку значень: пластинка із зубцями для розчісування волосся (гребінець), м'ясистий нарост на голові деяких птахів, високий дерев'яний станок із зубцями, на які насаджуються пряжа при ручному прядінні, верх гори, насипу, місце, де сходяться схили солом'яної покрівлі, вершина хвилі,

вал уздовж поля, насипаний двома скибами, пристрій у плузі для регулювання ширини скиби і глибини оранки, рядок стерні при косінні, поперечка, яка сполучає чепіги плуга, інструмент для чищення шерсті тварин, надбудова над льохом, передня частина льоху.

Семантична структура наведеної лексики полісемантична сформована на основі цілого комплексу сем-опозитів. Зближення їхніх ознак відбувалося добром суттєвих елементів – це зумовлено парадигматичними зв'язками компонентів. Актуалізація сем у структурі полісемантичної назви сигналізує про появу значеннєвих доміант, що певним чином нейтралізує симетрію елементів значення лексики лінгвального цілого. Останнє є специфічною формою реалізації варіантних відношень у лексиці. Описане явище, на думку дослідників, маніфестує існування «внутрішньословесної семантичної парадигми», у якій варіанти значення «з одного боку, пов'язані один з одним, а з другого – обов'язково відрізняються один від одного» [3; 100–101].

Паралельне функціонування літературної і діалектної лексики породило різні мікроструктури, їхня з'ява пояснюється особливостями взаємодії нормативного і народнорозмовного словника. В українських говірках літературні й діалектні варіанти назв виступають у вигляді лексико-семантичних, фонетичних та морфологічних дублетів і часто взаємозамінні. Наприклад, у західнополіському діалекті зафіксовано такі двокомпонентні мікроструктури: *какаруза* – *кукурудза*, *нож* – *ніж*, *товар* – *худоба*, *карп* – *короп*, *соша* – *шосе*, *коньки* – *ковзани*, *моциклет* – *мотоцикл*, *носки* – *шкарпетки*, *бульба* – *картопля*, *файний* – *красивий*, *подруба* – *підвалина*, *стропило* – *кроква*, *окно* – *вікно*, *криша* – *дах*, *гукати* – *кликати*, *пантрувати* – *стерегти*, *зирити* – *дивитися*.

У діалектній лексиці досліджуваного регіону (Західне Полісся) спостережено цікаве явище семантичної трансформації, коли загальноживане слово, розширивши своє значення, набуває ознак терміна з якоїсь галузі. Процес цей супроводжується деякими словотвірними видозмінами. Частіше варіюється фонетико-морфологічний вигляд лексики, що залежить від особливостей мовного розвитку тієї чи іншої говірки. Такі назви сприймаються як вторинні; вони виникли на основі асоціювання з раніше існуючими реаліями і поняттями. Як терміни ці лексики виступають у спеціальних контекстах, останні тематично пов'язані з певною сферою діяльності людей. Так, наприклад, зафіксовано ряд назв, термінологічна належність яких відома не лише будівельникам, наприклад: *буржуйка* – кухонна

плита, *барет* – приміщення для сіна, соломи, снопів, яке складається з даху, встановленого на чотирьох стовпах, *вовк* – довга планка, прибита по діагоналі схилу покрівлі, яка використовується для зміцнення кроків, *грива* – верх солом'яної покрівлі, *свинка* – горизонтальна частина димоходу, розміщена на горіщі, *затінок* – частина двору з тильної сторони житлової будівлі, *сподничка* – невеликий навіс, з'єднаний з нижньою частиною фронтона, *шия* – похилий зі сходами спуск до льоху (на дворі).

Розвиток і функціонування літературної та діалектної лексики на сучасному етапі характеризується багатьма особливостями, які пов'язані з внутрішньомовними і зовнішньомовними процесами і чинниками.

Лексичний склад українських говірок становить величезний за обсягом репертуар лінгвальних одиниць, кожна з яких у просторі й часі має складну ієрархію сходжень і протиставлень. У межах народнорозмовного словника виділяють численні тематичні групи лексики і лексико-семантичні групи. Наприклад, система назв, пов'язаних із сільським будівництвом, охоплює такі сегменти семантичного простору: 1) лексика на позначення житлових приміщень, їхніх різновидів, частин і конструкційних деталей; 2) мікрогрупа лексичних одиниць, пов'язана з найменуванням господарських будівель; 3) лексико-семантична група на позначення процесів будівництва.

У результаті переплетення різних диференційних ознак елементів позамовної сфери виникає явище семантичного синкретизму лексичних одиниць. Досить часто основою для розширення значеннєвої структури назви є продукування її у синтагматичних відношеннях, коли носії говору усвідомлюють спільність дещо віддалених фрагментів семантичного простору.

З огляду на сказане розширення семантики у даному випадку пояснюється такою лінгвальною причиною, як накопичення інтегральних ознак, пов'язаних зі значеннєвою структурою лексичних одиниць. Частина диференційних ознак однієї лексико-семантичної групи може повторюватися в мовних сегментах інших груп лексики.

На сучасний стан розвитку і функціонування літературної та діалектної лексики впливають також позамовні чинники. У більшості регіонів, що прилягають до міських центрів, великий пласт вживаних назв належить до нормативних у сучасній українській літературній мові. Регулярність літературного слововживання визначають, як правило, соціальні фактори – рівень освіченості людей, їхній вік, характер трудової діяльності, ситуація мовлення тощо.

Література

1. Гриценко П. Ареальне варіювання лексики / П.Гриценко. – К. : Наук. думка, 1990.
2. Гуцельщина: Лінгвістичні етюди. – К. : Наук. думка, 1991.
3. Кузнецова Э. Лексикология русского языка / Э.Кузнецова. – Москва : Высшая школа, 1982.
4. Сучасна українська мова / за ред. А.Гриценка. – К. : Вища школа, 1997.